

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 43 Volume: 9 Issue: 43

Nisan 2016 April 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

XIX. YÜZYILDA DOĞU TÜRKİSTAN COĞRAFYASINDA İSLAMÎ KÜLTÜRÜN ZEKÂT MÜESSESESİ OLARAK ETKİLERİ THE EFFECTS OF THE ZAKAT INSTITUTION OF ISLAMIC CULTURE ON XIX. CENTURY OF THE EAST TURKESTAN GEOGRAPHY

Bahattin GENÇAL*

Öz

Bu çalışmada Hz. Peygamber'in Arabistan yarımadasında kurmuş olduğu İslam devleti zamanında kurumsallaşan zekât müessesesinin XIX. yüzyılda Doğu Türkistan coğrafyasına etkileri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Doğu Türkistan coğrafyasında özellikle Yakup Bey tarafından kurulmuş olan Kaşgar Hanlığı zamanında İslamî kültürün bir etkisi olarak zekât kurumu müesseseleştirilmiştir. Hanlık tarafından toplattırılan zekâtın bir kısmı hazineye yönlendirilerek hanlık harcamalarına ayrılmış, diğer bir kısmı ise köprü, medrese, mescit vb. gibi toplumun yararına olan imar faaliyetlerinde kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Kaşgar Hanlığı, Zekât, Zekâthane, Zekât Defterleri.

Abstract

In this study, it has been focused on the effects of the Zakat institution which had been institutionalized at the time of the Prophet on the Arabian Peninsula where Islamic state founded, on XIX. Century of the East Turkestan geography. In this context, on the East Turkestan geography, khanate of Kashgar time especially established by Yakup Bey, "Zakat" organization has been institutionalized under the influence of Islamic culture. "Zakat", collected by Khanate, is transferred to the treasury as a portion of their income devoted to spending Khanate, the other part of it has been used in development activities for the benefit of society such as bridges, schools and mosques.

Keywords: East Turkestan, Kashgar Khanate, Zakat, Zakat Houses, Zakat Books.

GİRİŞ

Türk-İslam toplumlarında zekât müessesesinin temeli, İslam tarihinde Hz. Peygamber zamanına dayanmaktadır. İlk defa zekâtın farz kılınması Mekke devrinde gerçekleşmiş, Medine devrinde kurulan İslam devleti ise zekâtı müesseseleştirmiştir. Hz. Peygamber ve Dört Halife Devri'nde ülkenin her tarafına sürekli zekât memurları yollanmış ve toplanan zekâtlar devlete teslim edilmiştir (Karaman, 1997: 503). Dört Halife Devri'nden sonra Emevi Devleti döneminde zekât toplanmasında bazı yolsuzluklara rağmen, sahabelerce zekâtın devlete verilmesinde ısrar edilmiştir (Karaman, 1997: 504).

Bu çalışmada, Medine'de kurulu İslam devleti devrinde Medine'de ve Arap yarımadasında İslamiyeti kabul eden diğer topluluklardan zekât toplanmasıyla ilgili müesseseleşen zekât kurumunun, XIX. yüzyıl Doğu Türkistan coğrafyasında uygulanışı analiz edilecektir.

Tasvirî yöntemde yapılan bu çalışmada, yazma kaynaklardan yararlanıldı. Çalışmamız dört bölümden oluştu. Birinci Bölümde kısaca zekât kavramı, İkinci Bölümde araştırmaya çerçeve olmak üzere Türk İslam devletlerinde zekât, Üçüncü Bölümde Hoten Hanlığı'nda İslami kültürün bir etkisi olarak zekât anlayışı ve Dördüncü Bölümde ise çalışmanın odağı olan Kaşgar Hanlığı'nda İslami kültürün bir etkisi olarak zekât anlayışı konuları incelendi.

1. ZEKÂT KAVRAMI

Zekât kelimesi, kelime anlamıyla artma, arıtma, övgü ve bereket manalarına gelir. Terim olarak Kuran'da belirtilen sınıflara sarfedilmek üzere dinen zengin sayılan Müslümanların malından alınan belli payı ifade eder. Örfte bu payın maldan çıkarılması işlemine de zekât denilir (Erkal, 2013:197).

Zekât kelimesi, Mekke devrinden itibaren Kuran'da yer aldığı üzere bir İslami müessese olarak kullanılmıştır. İslam'ın beş şartı içinde yer alan ve mâli bir ibadet olan zekât, iktisadi, içtimai ve hukuki yönleriyle tekamül etmiş bir İslami müessesedir (Karaman, 1997:495). Allah'ın insanlara emirlerinden biri olan zekât Kuran-ı Kerim'de 2/43, 83, 110, 177, 277, 4/77, 162: 5/11-12, 55: 6/141; 7/156; 9/5-11, 18, 60, 71; 19/31, 54-55; 21/73; 22/41, 78; 23/1-4; 24/ 56; 27/1-3; 30/38-39; 31/1-4; 33/33; 41/ 6,7; 58/13; 70/ 19-25; 73/20; 98/4-5 gibi surelerin ayetlerinde geçmektedir.

Kuran-ı Kerim'de geçen bilgilere göre mali bir ibadet olarak kabul edilen zekâtın varlığına İslamiyet'ten önce de rastlanmaktadır. Mesela Hz. Musa'nın kavmine de zekât vermek emredilmiştir (Yazır, 2012)¹.

2. TÜRK İSLAM DEVLETLERİNDE ZEKÂT

VII. ve VIII. yüzyıllarda Arap fetihleriyle İslamiyet'in dünya üzerinde yayılmaya başlaması ve özellikle Orta Asya coğrafyasında yaşayan Türklerin İslamiyeti kabul etmesiyle birlikte İslam dini ve kültürü itikat, amel ve ibadet noktasında Türk kültürünü de etkilemiştir. Türkler yeni kabul etmiş oldukları dinin öğretilerini içinde bulunduran kutsal

* Yrd. Doç. Dr. AİBÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. bahattin25@hotmail.com.

¹ Zekât hakkında ayrıca bkz. Mehmet Zeki Pakalın (1993). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. III, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 650-651.

kitap Kuran-ı Kerim'in emirlerini yaşamlarında uygulamaya başlamışlardır. İşte bu anlamda Kuran-ı Kerim'de yazılı emirlerden biri olan ve maddi durumu yerinde olanlar tarafından fakirlere verilmesi emredilen mâli ibadet olarak tanımlanan zekâtta Müslümanlaşan Türklerin hayatına girmiş ve uygulanmıştır.

Zekât müessesesi Türk-İslam devletlerinde özellikle Karahanlılar, Selçuklular, Memluklar ve Osmanlılarda, belki de bu devletlerin zengin olması, halktan ve tüccarlardan alınan vergilerin yanında zekât vergisine ihtiyaç duymamalarıyla da ilgili olarak sadece zenginler tarafından fakirlere ödenen mali ibadet statüsüne büründüğü görülmektedir.

Ayrıca İslam'ın Türkler tarafından kabul edilmesinden başlayarak XIX. yüzyıla kadar geçen süreçte Türk-İslam devletlerinde zekât müessesesinin var olduğu ve devletin zekât topladığı gibi bir bilgi zekâtle alakalı yazılmış olan kaynaklarda bulunmamaktadır. Bu bağlamda mali ibadet olan zekât, tüm Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Türklerin yaşadığı Orta Asya coğrafyasında da İslamiyet'in kabul edilmesinden sonra aynı dinin emrettiği kanunlardan biri olması sebebiyle Türkler tarafından kabul görmüştür. Fakat özellikle XVI. yüzyılda Türkistan coğrafyasından geçen İpek Yolu'nun işlevini kaybetmesiyle ticari kervanlardan gelir sağlayan hanlıklar ve halk gittikçe fakirleşirmiş, bunun sonucunda Türkistanlıların bir kısmı Osmanlı coğrafyasına göç etmiş, bir kısmı ise Türkistan topraklarına dağılmıştır.

XVIII. ve XIX. yüzyıla kadar geçen süreçte, aynı bölgede kalan halk iyice fakirleşmiştir. XVIII. ve XIX. yüzyıllara gelindiğinde Orta Asya'da siyasî varlıklarını devan ettiren Hokand², Buhara³ Hanlıkları'nda, muhtemelen hanlıkların yeterli zenginliğe sahip olmaması dolayısıyla, zekât müessesesi orijinine uygun şekilde uygulanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda hanlıklar tarafından atanan zekât memurları hem yerleşik halktan, hem de konar-göçer Kazaklar ve Kırgızlar'dan zekât toplamışlardır. Araştırmamızın ana teması olan XIX. yüzyılda Doğu Türkistan coğrafyasında da paralel gelişmeler görülmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında kurulan Kaşgar ve Hoten Hanlıkları'nda, özellikle Buhara ve Hokand Hanlıklarının devlet teşkilatı geleneğinin Kaşgar ve Hoten Hanlıklarının devlet teşkilatını etkilediği görülmüştür. Sonuçta o zamana kadar bireysel bir ibadet olan zekâtın hanlıkların bünyesinde İslami kültürün bir etkisi olarak müesseseleştirdiği ve kurumsallaştığı görülmektedir.

XIX. yüzyılda Doğu Türkistan'da kurulmuş olan bir diğer hanlık Kulca Hanlığı'ydı. Bu hanlık, Sultan Tarañçi tarafından Cuncarya toprakları üzerinde 1860'lı yılların başında Kulca şehri merkez olmak üzere Tarañçiler (Tarımla Uğraşan Uygurlar) tarafından kurulmuştur (Gencal, 2012: 42). Hanlıkla alakalı yegâne kaynak olan Molla Bilal Nazımî'nin *Kitab-ı Guzât Der Mülk-i Çin* adlı eserinde Kulca Hanlığı'nda zekât ve zekât müessesesi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır⁴.

3. HOTEN HANLIĞI'NDA İSLAMİ KÜLTÜRÜN BİR ETKİSİ OLARAK ZEKÂT ANLAYIŞI

XIX. yüzyılın ikinci yarısının başında Doğu Türkistan'da Çin yönetiminin yaptığı zulümlere dayanmayan Hoten halkı isyan etmiştir. Bu isyanın neticesinde Molla Habibullah Hacı tarafından 1864 yılında Hoten şehri merkez alınarak kurulan hanlığa Hoten Hanlığı denilmektedir (Gencal, 2012: 43). Bu hanlığın siyasi hayatı kısa bir müddet sürmüştür. 1866 yılında Kaşgar Hanı Yakup Bey tarafından ele geçirilerek zikredilen hanlığın topraklarına katılmıştır. Bu hanlıkta zekât müessesesizleşmemiş olmakla birlikte halktan 40/1 oranında tahsil edilmekteydi. XIX. yüzyıl Uygur tarihçisi Muhammed Âlemin *Tarih-i Kaşgar* adlı eserinde zekâtle alakalı verilen bilgilere göre Hoten Hanlığı'nda Molla Habibullah Hacı, 40 koyundan bir koyun, 30 keleden (inek yahut danadan) bir inek yahut dana zekât alırdı (Âlem, 1893: 91a). Yine aynı yazarın bize verdiği bilgilere göre özellikle Cemazi-yel-evvel ayında Yakup Bey zamanında tüccardan 6 ayda bir kere zekât vergisi alınır.

4. KAŞGAR HANLIĞI'NDA İSLAMİ KÜLTÜRÜN BİR ETKİSİ OLARAK ZEKÂT ANLAYIŞI

Doğu Türkistan'da Kaşgar şehri merkez olmak üzere Atalık Gazi Muhammed Yakup Bey tarafından 1864 yılında kurulan hanlığa Kaşgar Hanlığı⁵ denilmektedir. Hanlık 1877 yılında Çinliler tarafından ortadan kaldırılmıştır.

² Hokand Hanlığı'nda zekâtle alakalı Rus literatüründe verilen bilgilere göre XIX. yüzyılın 70'li yıllarının ortalarında Hokand Hanlığı'nın çevresindeki ve bazı büyük bölgelerinde varlığını devam ettirdiği son zamanlara (1876) kadar şu oranda zekât alınmıyordu. Kokand: 109.800 rubl, Margilan ve Oş: 19.000 rubl, Andican: 15.000 rubl, Namangan: 17.000 bin rubl, Çartak: 380 rubl, Çust: 760 rubl, Kasan: 380 rubl, Bulak başı: 15.000 rubl, Araban: 19.000 rubl. Çimion: 1.900 rubl, Mahram: 1.140 rubl, Baba-darhan: 1.200 rubl, Laylak: 1.140, Soh: 4.000 rubl, Balıkçı: 3.000 rubl, Şahrıhan ve Uzgend: 4.000 rubl, Naukand ve Yangi Kurgan: 600 rubl, Burada bunların hepsinin toplamda hanlığa 197.500 ruble zekât geliri getirdiği görülmektedir. Raşid Nabiyev (1973). *İz İstorii Kokandskogo Hanstva (Feodalnoye Hazyaystvo Hudoyar-Hana)*, Taşkent: Fan Matbaası, s. 119. Yine Hokand Hanlığı'yla alakalı zekât hakkında bilgi veren diğer bir esere göre, hanlıkta zekât tüccarlardan ve zanaatkârlardan (sanatkarlardan yani sanat erbabından) 40/1 oranında alınmaktaydı. Ayrıca Hokand halkının bir kısmı göçer olduğundan göçmen çiftçilerden de zekât alınmıştır. Bu anlamda Hokand Hanlığı'na bağlı göçmen olarak yaşayan Kırgızlar, 40 koyundan bir koyun, 40 attan bir at, 30 iri boynuzlu yani büyük baş hayvandan bir inek, 5 deveden bir koyun ölçüsünde zekât vermişlerdir. Taşmanbet Kenensarıyev (1997). *Kırgıstanın Orusiyaya Karatılışı*, Bişkek: Kırgıstan Basma Üyü, s. 173.

³ Buhara Hanlığı'nda zekât kervanlardaki ticaret mallarından, pazarlarda satılan bütün mal, meyve, hayvanların yanı sıra iş evlerinden ve lokantalardan alınan bir vergi idi. Radlof, V.V (1994). *Sibirya'dan*, çev. Ahmet Temir, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 220.

⁴ Eserin tam künyesi: Molla Bilal Nazımî (1881). *Kitâb-ı Guzât Der Mülk-i Çin*, Kazan: Kazan Üniversitesi Matbaası.

⁵ Atalık Gazi Muhammed Yakup Bey tarafından 1864 yılında Kaşgar şehri merkez olmak üzere kurulan bu hanlık hakkında bilgi verecek olursak, Yakup Bey ilk olarak Doğu Türkistan coğrafyasında siyasi ve askeri birliği sağlamaya çalışmıştır. Bu anlamda Yakup Bey'in siyasi birliği sağlama noktasında karşısında duran iki büyük engel vardı. Bunlar biri Raşidin Han'ın hâkim olduğu Kuca Hanlığı, diğeri ise Hacı Padişah'ın yönetiminde bulunan Hoten Hanlığı'ydı. Yakup Bey bu doğrultuda planlı bir şekilde hareket ederek ilk olarak Hacı Padişah'ın elinde bulunan Hoten şehrini ele geçirmiş, buradaki çarpışmalarda binlerce insan öldürülmüştür. Bundan sonraki süreçte Üçturfan ve Yarkend şehirleri yanında Manas, Urumçi, Turfan gibi şehirler alınmak suretiyle Doğu Türkistan'da askeri ve idari birlik sağlanmıştır. Yakup Bey özellikle siyasi birliği sağladıktan sonra aynı coğrafyada imar faaliyetlerine girişmiş, halkın yararına cami, mesjid, medreseler yanında saray ve köprüler inşa ettirmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nden getirdiği subaylar vasıtasıyla Kaşgar Hanlığı'nın ordusu modern anlamda eğitime çalışılmıştır. Yakup Bey'in dış politikasına baktığımızda Rusya,

Bu hanlık tarihinde Yakup Bey, ilk etapta başkent Kaşgar şehrinde başlayarak Üç Turfan, Aksu, Yarkend ve Hoten şehirlerini fethetmiştir. Sonrasında Manas, Urumçi, Turfan gibi diğer şehirler ele geçirilerek bunların her birine birer hâkim (yönetici) atanmak suretiyle merkezi otorite sağlanmıştır. Yakup Bey bir taraftan fetih hareketlerini gerçekleştirirken, diğer taraftan merkezde ve fethedilen yerlerde idari, askeri ve iktisadi anlamda devlet teşkilatını kurmuştur.

XIX. yüzyılda Doğu Türkistan coğrafyasında İslâmî kültürün zekât müessesesi olarak etkileri konusunda, hanlığın içtimai yapısı ve iktisadi durumuyla alakalı olarak aynı yüzyılda Doğu Türkistan tarihiyle alakalı yazılmış bazı Çağatayca ve Rusça kaynaklarda Yakup Bey tarafından kurulan zekât müessesesi hakkında bilgi bulunmaktadır. Esasında Yakup Bey'in kurmuş olduğu hanlık tamamen şer'i kanunları esas alan bir yapıda olduğundan, İslamiyet'in mali ibadet olarak kabul ettiği zekât ibadeti üzerinde ve bunun halktan durumu iyi olanlardan tahsil edilmesinde kararlı bir tutum sergilenmiştir.

Muhtemelen köyler ve kasabaların yanı sıra şehirlerde yaşayan Doğu Türkistan Türklerinin maddi durumlarının iyi olmaması, hanlığa bağlı yer altı kaynaklarının bulunması ve bunu işleyecek teknolojiye sahip olmamaları dolayısıyla buradan gelecek maddi gelirden mahrum kalmıştır. Binaenaleyh Yakup Bey, Hz. Peygamber ve Dört Halife döneminde olduğu gibi İslami kültürün bir etkisi olarak Hokand⁶ ve Buhara Hanlıkları yanı sıra, kurmuş olduğu Kaşgar Hanlığı'nda da zekâtı müesseseleştirmiştir.

Bu doğrultuda Yakup Bey, bölgeye dış ülkelerden gelen ticaret kervanları yanında şehirlerde, kasabalarda ve köylerde yaşayan tüccar, esnaf, sanatkâr ve çiftçilerden zekât vergisini tahsil ettirmiştir. Bu anlamda başkent Kaşgar şehrinde büyük zekâthane kurulmuş, buraya zekatçıbaşı tayin edilmiştir. Bölgedeki diğer büyük şehirlere de zekâthaneler yaptırılmış ve bu zekâthanelerin başına zekatçıbaşılar, onların denetimine de zekâtçı adını taşıyan zekât toplayan memurlar atanarak Doğu Türkistan coğrafyasında zekâtın müesseseleşmesi tamamlanmıştır.

4.1. Zekâthane ve Zekatçıbaşılar

Kaşgar Hanı Muhammed Yakup Bey, zekâtle alakalı hanlığın merkezinde, yani Kaşgar'da ilk olarak zekât müessesesini kurumsallaştırmak amacıyla büyük bir zekâthane kurduğunu, buraya bir zekatçıbaşı tayin etmek suretiyle kurumun bütün sorumluluğunu ona teslim etmiştir.

Doğu Türkistan coğrafyasında yer alan Hoten, Yarkend, Aksu, Turfan, Üçturfan ve Kuca gibi büyük şehirlerde zekâthane binaları inşa edilmiş ve başlarına zekatçıbaşılar atanmıştır. Büyük şehir merkezlerinde görevli zekatçıbaşılar, devlet tarafından tayin edilen, kasaba ve köylerdeki kendilerine bağlı zekâtçıların halktan nisap miktarı 40/1 oranında topladığı zekâtı almak ve zekât defterlerine kaydetmekle mükelleftiler. Bunlar, büyük şehirlerde topladıkları zekâtı yük hayvanları vasıtasıyla başkent Kaşgar şehrinde bulunan büyük zekâthaneye yollamakla görevlerini yerine getirirdi. Kısaca büyük şehirlerde bulunan zekâthaneler yanında buralarda tutulan zekât defterleri ve çalışan zekatçıların sorumluluğu zekatçıbaşına aitti.

XIX. yüzyıl Uygur tarihçisi Molla Musa Sayrami'nin verdiği bilgilere göre Yakup Bey, Hacı Mirza adlı askeri kumandana Kurla şehrinde zekâthane yapmasını emretmiştir (Sayramî, 1905: 193).

4.2. Zekâtçılar ve Toplanan Zekât

XIX. yüzyılda Doğu Türkistan coğrafyasında İslami kültürün bir etkisi olarak müesseseleşen zekât kurumunun diğer bir üyesi zekâtçılardı. Bunlar, hanlığın merkezi tarafından tayin edilip hükümet merkezi Kaşgar şehrinde, Hoten, Yarkend, Aksu, Turfan, Üçturfan, Kuca ve Kurla gibi büyük şehirlerde ve hanlığa bağlı kasaba ve köylerde görev yapıp halktan maddi durumu iyi olanlardan nisap miktarı 40/1 zekât vergisini tahsil edip bağlı oldukları şehrin zekatçıbaşlarına bu vergiyi teslim etmekle mükelleftirler.

Zekâtçılar, Kaşgar Hanlığı'nda Yakup Bey devrinde genelde alim, molla, ahun ve mütedeyyin insanlar arasından seçilirdi. Zekâtçılarla alakalı Molla Musa Sayrami tarafından yazılan Tarih-i Eminiyeye adlı eserde verilen bilgilere göre Taşkent'te Kanaat Şah Atalığa Mirzabaşılık yapan ve Marğınan hâkimi olan Hisar beyzadelerinden Mirza Baba Bek, Doğu Türkistan coğrafyasına geldiğinde Atalık Gazi Yakup Bey'in emriyle Aksu şehrine zekâtçı olarak atanmış, Uşturfan'dan (Üçturfan) Kurla şehrine kadar zekât ve yol hattında bulunan karavullar bu zekâtçının hakimiyetine verilmiştir⁷. Tarih-i Eminiyeye'nin yazarı Molla İsa Sayrami kendi eserinde Mir Baba Bey'in hizmetinde 7 yıl zekâtçı olarak çalıştığını belirtmektedir (Sayramî, 1905: 280).

Zekatçılar hakkında bilgi veren bir kaynağa göre Yakup Bey, 1870 yılında Urumçi şehri üzerine sefere çıktığında Dunganları⁸ mağlup ederek bu şehri ele geçirmişti. Bunun ardından Turfan şehrindeki Dunganların lideri

İngiltere ve Osmanlı Devleti'ne elçiler yollamış, zikredilen bu iki devletin tüm isteklerine rağmen Osmanlı Devletine biat etmiştir. 1877 yılında Çinliler tarafından Doğu Türkistan'ı işgal etmek için yollanan büyük Çin ordusuna karşı harekete geçen Yakup Bey, bu esnada kendi adamları tarafından zehirlenmek suretiyle öldürülmüş, aynı yıl Doğu Türkistan coğrafyası Çinliler tarafından işgal edilmiştir.

⁶ H. 1120 (M.1709) yılında Fergana Vadisi'nde Şahrüh'un tahta çıkarılması ile müstakil Hokand Hanlığı'nın temelleri atılmıştır. Nemangan, Kanıbadem, Merğinan, ve İsfara şehirleri ile bu yerlerin etrafı yeni hanlığın sınırları içerisinde bulunmaktaydı. Hanlığın kurucusu olan Şahrüh yaklaşık 12 yıl beylik sürmüştür. Üçler Bulduk (2006). *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, Ankara, s. 17. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda hüküm süren bu hanlık, Çarlık Rusyası tarafından Hokand Hanlığı'nın Fergana Bölgesi adı altında Türkistan Genel Valiliği'ne bağlandığını bildirmesiyle 1876 yılında tamamen Rusların eline geçmiştir. Saadetin Gömeç (2011). *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara, s. 197.

⁷ Musa Sayramiye göre bu zat, Müslüman ve dindar bir şahsiyet olup her haftada Kelam-ı Şerifi (Kuran'ı) bir kere hatim ederdi. Yine aynı şekilde delailü'l hayratı da hatim ederdi. Abdestsiz yere ayak basmazdı. Kış yaz soğuk sudan abdest alırdı. Yarkent şehrinde Çinliler tarafından şehit edilmiştir. Molla Musa b. Molla İsa Sayramî (1905). *Tarih-i Eminiyeye*, Kazan.: Kazan Üniversitesi Matbaası, s. 279-280.

⁸ Menşe' itibariyle Müslüman olmuş Çinlilere Dungan denilmektedir. Baymirza Hayit (2004). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele*

olan Siyengşi, Yakup Bey tarafından Urumçi, Manas, Sancı ve Kutubı şehirlerinden sorumlu vali olarak atanmış ve bu valinin yanına Ahmed Ahun buralardan zekât toplamak için bırakılmıştır (Gencal, 2004: s.21a). Zekatçılar şehirlerde tüccarlardan, esnaftan ve sanatkarlardan para ve değerli maden (altın, gümüş); köylerde çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan kişilerden para, hayvan (at, inek, koyun, keçi), ürün (arpa, buğday, mısır vb.) gibi malları alıp büyük şehirlerdeki zekâthaneye teslim ederlerdi. Zekatçıların maaşı ise zekatçıbaşılar tarafından para (nakdi) veya ürün (ayni) olarak ödenirdi.

4.3. Zekât Defterleri

XIX. yüzyılda Kaşgar Hanlığı'nda zekât müessesesiyle alakalı yegâne kaynak şüphesiz zekât defterleridir⁹. Zekatçıbaşılar tarafından tutulan zekât defterleri, hangi şehirde tutulmuşsa o şehrin ve o şehre ait kasaba ve köylerde yaşayan tüm zekât veren insanların mallarının ve vermiş oldukları zekâtların kaydedildiği kaynaklardır. Hanlık coğrafyasında bulunan yerlerde olumsuz bir durumla karşılaşıldığında bu defterlere bakılarak malı çalınan yahut yağmalanan tüccarın zararı hazine tarafından ödenirdi. Bu bağlamda Kuca ve Kurla şehirlerindeki karışıklıklar esnasında paralarını ve mallarını kaybeden tüccarlar ağlayarak Yakup Bey'e gelmişlerdi. Atalık Gazi bunlara acıyarak bazılarını ser ü pa¹⁰ bazılarını tenge (para) ve tilla (altın para) vermişti. Tüccarların gönüllerini almaya çalışan Yakup Bey onların problemlerini anladığını her tüccarın zararını yazmasını ve buna bakarak zararlarının hazineden karşılanacağını ifade etmiştir. Sonrasında tüccarların zararlarının yazılması için Hacı Mirza ve Fazıl Zeynelabidin Mahdum görevlendirilmiş, tüccarların belirttikleri zararları yazarak kaydetmişlerdi. Tüccarların zekât ödedikleri şehirlerde bulunan zekâthanelerden zekât defterlerinin getirilmesiyle tüccarların göstermiş oldukları zararlar karşılaştırıldığında bazılarının tam zararlarını göstermiş oldukları, bazılarının ise defterde kaydedilenin 10 katı zarar gösterdikleri tespit edilmiştir (Sayramî, 1905: 198).

Yakup Bey, Turfan şehrinin fethedilmesinden sonra hazineden her tüccarın ödemiş olduğu zekâtı göz önünde bulundurarak zararlarını karşılamıştır (Sayramî, 1905: 199). Buraya kadar zekâtlı verilen bilgiler dışında zekât vergisinin Doğu Türkistan'daki şehir ve kasabalardan ne kadar alındığına dair en önemli kaynaklardan biri de Rus Albay Aleksey Nikolayevič Kuropatkin'in yazmış olduğu "Kaşgariya" adlı eserdir. Bu eserde verilen zekâtlı alakalı değerli bilgilerin, XIX. yüzyılda Yakup Bey zamanında tutulan zekât defterlerinden faydalanılmak suretiyle kaleme alındığı görülmektedir. Eserde verilen bilgilere göre Doğu Türkistan'da Yakup Bey zamanında bazı yerlerden alınan zekât miktarı şöyledir:

Kaşgar'a bağlı Han Arık şehriden 118 bin teneg zekât ve tanap (Kuropatkin, 1879: 38),

Tazgun'dan 88 bin teneg tanap ve zekât,

Taşmalık'tan 40 bine yakın teneg zekât (Kuropatkin, 1879: 39),

Kalpin'den 25 bin teneg zekât,

Aksu'dan hayvanlardan 60 bin teneg zekât,

Bay'dan 45-50 bin teneg arası zekât,

Kuç'a dan 150 bin teneg kadar zekât toplanmaktaydı.

Yine Albay Kuropatkin'in verdiği bilgilere göre Kurla'dan 150 bin tenege kadar zekât toplanmaktaydı, ki Kurla'dan alınan zekâtın içine Buğur köyü ve çevre köyleri de dâhildir. Bunlar 25 bin teneg zekât verirlerdi. Yeni Hisar'da hayvanlardan 60 bin tenege kadar (Kuropatkin, 1879: 40), Kurla şehriden ise 45-48 bin tenege kadar zekât vergisi toplanıyordu (Kuropatkin, 1879: 41).

Diğer bir Rus tarihçi general Lavr Georgiyevič Kornilov'un Kaşgariya ili Vostoçnyy Turkestan (Kaşgariya ve Doğu Türkistan) adlı eserinde verdiği bilgilere göre XIX. yüzyılın sonlarında Kaşgariya'da (Doğu Türkistan'da) yaşayan Kırgız halkı yüz başı ve illik (elli) başı adlı yardımcıları olan beyler tarafından yönetilmekteydi. Her beyin emri altında 100-350 arasında ev bulunmakta ve bunlar beye itaat etmekteydi. Kırgız beylerinin yararına Kırgız halkı hem haraç hem de zekât vermekteydi (Kornilov, 1903: 265). Kırgız halkı hayvanlarından şu şekilde zekât veriyordu: 100 koyundan bir koyun, 10 attan 1 koyun yahut 20 teneg, 5 deveden 1 koyun yahut 20 teneg, (yaklaşık 2 ruble) ödüyordu. Kornilova göre büyük baş hayvanlar zekâta tabi değildir (Kornilov, 1903: 266).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Dinimizce İslam'ın beş şartından biri olarak tarif edilen zekât, Hazret-i Peygamber zamanında içtimai bir kurum olarak müesseseseleşmiştir. Türk-İslam devletlerinde devletlerin gelirlerinin iyi olduğu ilk dönemlerde halklardan alınan öşür, haraç vb. vergiler yanında zekâtın, devlet tarafından toplanmasına ihtiyaç duyulmamıştır. İpek yolunun işlevini kaybetmesine paralel olarak ekonominin kötüye gitmesiyle zekat devlet tarafından toplanmaya başlanmıştır. Nitekim XIX. yüzyıla gelindiğinde Türk-İslam Dünyası üzerinde bulunan yerlerden özellikle Türkistan'da Hokand ve Buhara Hanlıklarının yanı sıra Doğu Türkistan'da kurulmuş olan Hoten ve özellikle Kaşgar Hanlığı zamanında, İslami kültürün bir etkisi olarak zekât toplama işinin müesseseseleştiği, bu bağlamda halktan toplanan zekâtın saklanması için

Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 141. XIX. yüzyılda Çin'in iç bölgelerinden gelip Doğu Türkistan coğrafyasında bulunan Kaşgar, Aksu, Yarkent, Kuca, Kurla, Urumçi ve Turfan gibi şehirlerle yerleşen Çinli Müslümanlara bu bölgede yaşayan Türkler tarafından Dungan adı verilmekteydi.

⁹ Zekât üzerine araştırma yapmaya başladığımızda mevcut defterlerin Doğu Türkistan coğrafyasında bulunması araştırma yapılan konu açısından elbette bir büyük eksiklikti. Defterlere ulaşmaya çalıştığımızda, iletişime geçtiğimiz bölgedeki araştırmacıların dahi bu defterlerin varlığından ve nerede olduklarından haberdar olmadıkları anlaşılmıştır. Tahminen bu defterlerin eski dönemleri unutturma babında ortadan kaldırılmış olması mümkündür.

¹⁰ Se ü pa: Bu kelime, lugatta hil'at, inam, görümlük ve baş ayağ libas manalarına gelmektedir. Metinde ser ü pa'dan kastedilen mana, Yakup Bey'in tüccarların bazılarını hediye ettiği giyince baştan ayağa uzanan bir elbisedir. Şeyh Süleyman Efendi Buhari (1298). *Lüğat-ı Çağatâyi Türk-i Osmâni*, İstanbul: Mihran Matbaası, s. 186.

zekathanelerin kurulduğu, bu zekathanelerin başına zekatçıbaşlarının atandığı ve zekât toplama işini gerçekleştirmek maksadıyla da devlet tarafından zekât memurlarının atandığı görülmektedir.

Yakup Bey tarafından atanan bu görevliler, hem hanlık merkezi olan Kaşgar ve bu şehre bağlı olan kasaba ve köylerde, hem de hanlığa bağlı diğer büyük şehirlerin yanında bunlara bağlı kasaba ve köylerde zekât anlamında topladıkları her türlü mal, para, maden ve tarımsal ürünleri hanlık merkezinde bulunan hazineye yollamışlardır. Bu sistemden elde edilen gelirin bir kısmı Kaşgar Hanlığı tarafından direk hazineye yönlendirilerek hanlık harcamalarına ayrılmış, diğer bir kısmı ise köprü, medrese, mescit vb. gibi toplumun yararına olan imar faaliyetlerinde kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

- ÂLEM, Muhammed (1893). *Kaşgar Tarihi*, Hoten.
- BUHARİ, Şeyh Süleyman Efendi (1298). *Lügat-ı Çağatâyi Türk-i Osmâni*, İstanbul: Mihran Matbaası.
- BULDUK, Üçler (2006). *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, Ankara: Berikan yayınevi.
- ERKAL, Mehmet (2013). "Zekât", c. XXXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
- GENCAL, Bahattin (2004). *Alaylı Muhammed Kârî Ömer'in Ceng-nâmesi (Manzum Kaşgar Tarihi)*, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GENCAL, Bahattin (2012). *XIX. yüzyılda Doğu Türkistan Uygurlarında Sosyal ve Kültürel Hayat*, Yayınlanmamış Doktora Tezi Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÖMEÇ, Saadetin (2011). *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- HAYİT, Baymirza (2004). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hoca Yusuf (1910). *Cem-üt-Tevârih*, Kaşgar.
- İŞİYEV, Daut Abdülîmoviç (1981). *Uygurskoye Gosudarstvo Yettişar*. Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- KARAMAN, Hayrettin (1997). "Zekât", c. XIII, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi.
- KENENSARIYEV, Taşmanbet (1997). *Kırgıstanın Orusiyaya Karatılışı*, Bişkek: Kırgızistan Basma Üyü.
- KORNİLOV, Lavr Georgiyeviç (1903). *Kaşgariya ili Vostoçny Türkistan*, Taşkent: Tipografiya Ştaba Turkestanskogo Voyennago Okruğa.
- KUROPATKİN, Aleksey Nikolayeviç (1879). *Kaşgariya*, S. Peterburg: Tipografiya V. S. Balışeva.
- NABİYEV, Raşit Nabiyeviç (1973). *İz İstorii Kokandskogo Hanstva (Feodalnoye Hazıyastvo Hudoyar-Hana)*, Taşkent: Fan Matbaası.
- NAZİMİ, Molla Bilal (1881). *Kitâb-ı Guzât Der Mülk-i Çin*, Kazan: Kazan Üniversitesi Matbaası.
- PAKALIN, M. Zeki (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- RADLOFF, B. B. (1994). *Sibiryadan, çev: Ahmet Temir*, c.IV, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- SAYRAMİ, Molla Musa b. Molla İsa (1905). *Tarih-i Eminiyye*, Kazan.: Kazan Üniversitesi Matbaası,
- VALİHANOV, Çokan (1985). *Sabraniye Soçinenii vı Pyati Tomah.*, c. III, Alma-ata: Kazak Sovet Ensiklopediyası,
- YAZIR, Elmalılı Muhammet Hamdi (2012). *Kuran-ı Kerim Meali*, İstanbul.